

**О.Ганжа**

### **ОПІР СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ПОЛІТИЦІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ.**

Тоталітарний режим, встановлений більшовиками у 1917 р., вимагав адекватного собі економічного фундаменту. Щоб контролювати виробництво, треба було знищити приватну власність на засоби виробництва. В дрібноселянській країні це означало, перш за все, відчуження селянської власності. Колективізація, тобто відчуження селян від засобів виробництва, а отже й від результатів праці, могла бути лише примусовою, оскільки селяни, які в роки громадянської війни довели своє небажання колективізувати свої господарства. За роки непу вони не змінили та й не могли змінити своєї позиції в цьому питанні.

Встановлення одноособової диктатури Й.Сталіна супроводжувалося різкою зміною економічної політики: фактичною відмовою від непу і поверненням до комуністичних, командно-адміністративних методів в керівництві економікою. Однак воєнно-комуністичні методи керівництва економікою були не придатні для мирного часу. Це, свого часу, змушений був визнати ще В.Ленін. В квітні 1921 р. в брошурі "Про продовольчий податок" він назвав ці методи "дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її"<sup>1</sup>. Й.Сталін врахував цю тезу Леніна, однак досить своєрідно, поставив: країну і суспільство, особливо селянство, на грань громадянської війни, в умовах якої воєнно-комуністичні методи довели свою життєздатність. Саме тому цей період історії Радянського Союзу був наповнений новим сплеском протистояння селянства та держави.

Вже у 1925-1926 рр. Сталін висловлював своє негативне ставлення до нової економічної політики. Однак вкрай обережно. Після перемоги у боротьбі за владу він перестав приховувати. За його диктатом почали здійснювати заходи, спрямовані на згорання непу. Особливо наполегливо це виявлялося у рішеннях з аграрно-селянського питання. У вказані роки було введено експертне оподаткування найбільш заможних верств селянства. Зберігалися дуже низькі ціни на сільськогосподарську продукцію. В той же час зростали ціни на сільськогосподарські машини, будівельні матеріали, промислові товари широкого вжитку. Держава не виконувала своїх зобов'язань щодо постійного постачання селян товарами першої необхідності. Збільшення

обсягу державних заготівель і обов'язкових закупок сільськогосподарської продукції у селян зменшувало частку продукції, призначеної для вільної реалізації на міських ринках. Було встановлено високі податки на право торгувати на міських ринках, що призводило до зменшення селянами вивозу лишків продуктів у міста.

У 1926-1927 рр. почалось примусове насадження колгоспів — тих форм господарювання, для масового існування яких не було соціально-економічних умов. Посилилось нівелювання селянства з тенденцією до його економічного і політичного безправ'я.

Негативні процеси в аграрній сфері були породжені політикою “надіндустріалізації”. Її здійснення у 1927-1928 рр. супроводжувалося підвищенням податків на хліборобів, поглибленням “ножиць цін”.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. у відносинах між державою і селянством знову утвердився реквізиційний принцип формування продовольчого фонду замість закупок на ринку. До того ж, розверстка охопила не тільки сферу розподілу, як у 1919-1920 рр. а й сферу виробництва. Тому її руйнівний вплив на господарство був згубним.

Форсування темпів промислового будівництва викликало негативні явища не тільки у сільському господарстві, але й в народному господарстві у цілому. По-перше, поглибилися продовольчі труднощі, що викликало необхідність введення у містах нормованої торгівлі хлібом. По-друге, відбулась відмова від контрактації, почали здійснюватися принципи продовольчої диктатури. Тобто провадилась цілеспрямована політика насильницького вилучення у селян продовольства. По-третє, почалась експропріація частини селянства з використанням жупелу куркульської небезпеки. По-четверте, почали застосовуватися адміністративні методи при залученні селян у виробничі колективні господарства.

Серед тих, хто відверто не сприймав колгоспний лад, були в основному селяни, які владними структурами кваліфікувалися як куркулі.

До 1927 - 1928 рр. у ставленні до цієї заможної верстви селянства провадилась політика обмеження та витиснення (обмеження у використанні найманої праці, розмірах оренди землі, одержанні кредитів і придбання сільгоспмашин). На них накладався підвищений податок. У 1926/1927 господарському році середній розмір сільськогосподарського податку на куркульські господарства був підвищений в порівнянні з

попереднім, мабуть з найбільш ліберальним, щодо селян, ставленням влади, роком, на 58 відсотків. В громадському житті їх позбавили виборчих прав (права обирати і бути обраним у органи державної влади).

Політика обмеження і витіснення стримувала зростання найбільш заможного прошарку селянства. Якщо у 1918 році куркульські господарства в Україні становили 15 відсотків селянських господарств, то в 1929 році — 3-4 відсотка.

Приводом до кардинальної зміни політики щодо до селянства стала криза хлібозаготівель 1927/28 р., яка фактично була спровокована владою. Зі схожої кризи 1924/25 р. держава вийшла за допомогою переважно економічних методів та з урахуванням найбільш суттєвих вимог селян. Тепер, коли Сталін визначив її як “куркульський страйк”, тобто суто контрреволюційний, антирадянський рух “останнього експлуататорського класу”, який необхідно було придушити будь-якою ціною, про вихід з кризи шляхом поступок інтересам селян не могло бути й мови.

Теоретичним обґрунтуванням та першим практичним проявом нової політики стали дії та висловлювання Сталіна під час його відрядження до Сибіру взимку 1928 р. У своїх виступах перед місцевим партійно-державним активом він поставив вимогу “зажадати від куркулів негайного продажу хліба по цінах, встановлених державою”<sup>2</sup>. А оскільки майже всі селяни відмовлялись продавати хліб по значно заниженим цінам, то “куркулем” ставав будь-який селянин, який ухилявся від такого “продажу.” Тобто, поняття “куркуль” втрачало будь-які понятійні ознаки і могло, в разі необхідності, поширюватися майже на кожного селянина. У разі відмови від негайного продажу хліба до селян мали застосовуватися відповідні статті Карного Кодексу, які передбачали позбавлення волі на строк до 3-х років та повну або часткову конфіскацію майна, осіб, винних “у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок”. Тобто відмова від негайного продажу (так зване “приховування хліба”) розглядалося владою як спекуляція ним.

Запровадження надзвичайних заходів дозволило заготовити в Україні за січень – лютий 1928 р. 70 млн. пуд. і тимчасово розв’язати кризу. Однак на початку 1929 р. становище знову загострилося. Хоча влада пояснювала нове загострення хлібозаготівель виключно загибеллю значної частини озимини, дійсна причина крилася перш за все в самій політиці держави.

Надзвичайними заходами можна було примусити селян здати вирощений хліб. Але тільки один раз, тому що наступного року селяни різко скорочували його виробництво. На 1 квітня 1929 р. в УСРР було заготовлено не більше 27 млн. пуд. жита і пшениці проти 200 млн. пуд. на цю ж дату попереднього року<sup>3</sup>. Це послужило приводом для перетворення надзвичайних заходів 1928 р. в систему, тобто для остаточного переходу до хлібозаготівель за принципом продрозкладки. В червні 1929 р. за настановою Сталіна було введено обов'язкові планові завдання по хлібоздачі за принципом самообкладання кожного селянського господарства. Крім того, для заможних верств села запроваджувалася обов'язкова здача державі товарного зерна (так звані "Тверді завдання"). Відповідно до цього 3 липня ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову "Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів". Коли хтось ухилявся від поставок зерна у розмірах, накладених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати таких у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо ж штрафи не вносились, майно боржників підлягало продажу з торгів. Розуміючи неминучість, хоча б прихованого, селянського опору, режим, по-перше, передбачив значне посилення репресій. Груповий опір хлібоздачі, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій уже тягли за собою звинувачення по статтях 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, у яких передбачалися значно серйозніші покарання: конфіскація всього майна та депортація засуджених. Коли хлібозаготівлі навесні 1929 р. супроводжувалися надзвичайними заходами, в Україні було конфісковано майно 18 тисяч селянських господарств. Восени, коли вже діяли санкції передбачені законом, розкуркулили ще 15 тис. дворів<sup>4</sup>. По-друге, Україна була перенасичена військовими гарнізонами, готовими до ліквідації "спалахів бандитизму".

У відповідь на пожорстчення політики держави, селянство стало все більш відверто висловлювати своє незадоволення. Насамперед селяни вдавалися до такої форми спротиву, як приховування зерна. Спочатку вони ховали зерно в межах своїх господарств, але згодом, після застосування трусів на селянських подвір'ях, зерно почали переховувати в стогах сіна, в ярах, лісах, у степу. Хоча найбільшу активність тут зрозуміло проявляли заможні верстви селян, теж саме в міру своїх можливостей робили середняки й біднота, які мали "лишки" хліба. Навіть колгоспники, як тільки могли, намагалися уникнути конфіскацій.

Перші спроби селянства протидіяти політиці режиму знайшли свій вияв в різкому скороченні господарської активності. Що позбавитися куркульського клейма, яке держава активно наставляла, заможні селяни спішно почали проводити “саморозкуркулення” своїх господарств. Вони відмовлялися від орендованої землі, розпродували робочу худобу, переставали наймати робітників. Питома вага тих, хто користувався найманою працею, скоротилася з 75,3 % у 1927 р. до 465,8% у 1929 р.<sup>5</sup>

Змушені віддавати державі зерно майже за безцінь, селяни пригадали часи громадянської війни і почали різко скорочувати посівні площі. Так, за період 1927 – 1929 рр. посівні площі в найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі, при ще більш різкому скороченні товарної частини урожаю – з 25,1% до 14%<sup>6</sup>.

Влітку 1929 р. почався також таємний забій скота. З самого початку він набув неймовірний розмах, досягаючи катастрофічних розмірів. Селяни різали усе – корів, телят, свиней, коней. Не дивлячись на те, що січнева постанова 1930 р. загрожувала висилкою та конфіскацією майна за “хижацький забій скота”, в окремих місцевостях України він складав до 75 % від загальної кількості поголів'я<sup>7</sup>.

Процес самоликвідації найбільш продуктивних селянських господарств (так зване “саморозкуркулення”), що почався під тиском режиму, не міг не мати своїм наслідком прискорену деградацію сільського господарства в цілому. Але це мало хвилювало Сталіна, який добре розумів, що тільки таким чином він може довести неспроможність селян нагодувати країну в нових умовах, що в свою чергу мало обґрунтувати необхідність переходу до суцільної колективізації і перетворення селян на нових кріпаків.

Посилення економічного тиску на селянство, звуження рамок легальної політичної діяльності для все зростаючої їх кількості, якими супроводжувалося введення нового курсу щодо селян, зменшувало для останніх можливості легального захисту їх інтересів. Це змушувало селян переходити до протиправних дій. Відчувши на власному господарському досвіді переваги ринкової економіки, вільної торгівлі, до певної міри з елементами державного регулювання, селянство однозначно виступило на захист принципів непу. Опір селян набував різноманітних форм. Він був неорганізованим, однак досить масовим.

Намагаючись ухилитись від підвищеного оподаткування, яке з 1928 р. стало особливо відчутним, селяни звертались до тактики дроблення своїх господарств, відмови від оренди, ліквідації або приховування частини засобів виробництва. Все більше селян після “саморозкуркулювалися” переїжджали на постійне місце проживання у місто. Саме таку тенденцію зафіксували динамічні обстеження, які в 1927-1929 рр. проводилися в Україні.

Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою, невирішеним землевпорядкуванням режим неухильно і невпинно “електризував” селянське населення. Вочевидь, достатньо було іскри, щоб село вибухнуло. Найчастіше воно проявлялися в “волинках” та “баб’ячих бунтах”. Хвиля останніх навесні 1928 р. прокотилася майже по всіх округах республіки, набуваючи в деяких місцевостях, масового характеру. Причому, як визнав голова ДПУ УСРР В.Балицький на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в травні 1828 р., чимало антирадянських виступів були спровоковані “адміністративною сваволею”<sup>8</sup>.

Так, в с. Мостовому Першомайського округу юрба селян з навколишніх сіл, переважно жінки, чисельністю до 200 чоловік, змусила уповноваженого районного комітету партії більшовиків та райвиконкому для “утихомирення селян” роздати близько 200 пудів хліба<sup>9</sup>. В с. Гвоздавка того ж округу селянки не дозволили вивезти заготовлене зерно. Аналогічні події мали місце ще в п’яти селах цього округу<sup>10</sup>. Як змушені були визнати у своїх зведеннях компартійно-радянські працівники, головну роль в цих подіях відігравали біднота і жінки, які діяли досить організовано. В селі Кам’янка Запорізького округу вже близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. “Серед мітингуючих, — як визначалося в інформаційному зведенні ДПУ, — “було чуто антирадянські вигуки”<sup>11</sup>. Хвиля “баб’ячих демонстрацій” охопила всі райцентри Мелітопольського округу<sup>12</sup>. В листопаді 1929 р. масові демонстрації з вимогами до місцевої влади відмовитися від насильницьких методів хлібозаготівель пройшли по селах Криворізького округу. Ці виступи, як і всі інші, були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів.

На ґрунті самооподаткування почали зустрічатися поодинокі випадки закликів “куркулів” до повстання. В селі Справному Криворізької округи “куркулі” агітували: “Візьмемо гвинтівки і палиці та підемо проти Радвлади, так як комуністична партія не

хоче розуміти селян, а коли так, то селяни організують повстання”<sup>13</sup>.

Наприкінці 20-х рр. по селах України знову прокотився “червоний півень” — підпал, улюблена зброя селянських заворушень усіх часів. Значно поширився й “тероризм” селян. За перше півріччя 1928 р. органи ДПУ зафіксували по всій Україні 117 терористичних випадків, за другу половину року — 302. Опір зростав. Лише за чотири місяці з жовтня 1928 р. по січень 1929 р. зафіксовано 292 випадки терористичних актів<sup>14</sup>.

Серед форм опору, спрямованих проти примусових хлібозаготівель, починаючи з липня 1929 р., тобто з початку наступної хлібозаготівельної кампанії (1929/30 р.) і до 4 листопада 1929 р., застосовувалися підпали, всього — 78, далі йдуть: побиття — 28, замах — 14, вбивства — 11, поранення — 9, майнове пошкодження — 2. Якщо по Союзу зафіксовано всього 973 антирадянських прояви, то по Україні — 142, далі йдуть: ЦЧО — 131, Сибір — 100. Серед арештованих за невиконання хлібозаготівель за вказаний час Україна посідала друге місце — всього 4393 особи, в тому числі за економічні злочини — 2310 і за “контрреволюційні” — 2083. Всього по Союзу за цей час арештовано 28344 особи. Серед 2083 арештованих за контрреволюційні злочини: куркулів — 1784, середняків — 196, бідняків — 76, інших — 27 осіб.<sup>15</sup> У спецзведенні “Про терористичні прояви на Україні з 9 по 20 вересня” (1928 р.) фіксувались здійснені терористичні акти: вбивств — 2; підпалів — 30; поранень і побиття — 6; замахів на вбивство — 8; політичних хуліганств — 3. Попередньо було встановлено, що терористичні акти було здійснено на ґрунті: хлібозаготівель — 12; землепорядкування — 12; колективізації — 11; проти роботи активістів — 11; решта (3) — не визначено.

Терористичні акти спрямовувалися проти: активістів — у 26 випадках; колективістів — у 10 випадках; голів сільрад — у 5 випадках; членів сільрад — у 4 випадках; представників РВК — у 2 випадках; голів хлібозаготівельних комісій — 1 випадок; голів сільськогосподарських товариств — 1 випадок; голів КНС — 1 випадок<sup>16</sup>. Найбільше діставалося активістам. За два тижні проти них було скоєно 26 терористичних акти. Спецзведення далі фіксує соціальний стан арештованих. Серед звинувачених в здійсненні терористичних актів 48 осіб: 16 — куркулів, 14 — заможних, 2 — середняків, 2 — бідняків, 1 — священник, 13 — не виявлено<sup>17</sup>.

Найбільш помічено серед тих, хто брав участь у терористичних актах — “куркулі і заможники”, тобто ті, кому було що втрачати.

Якщо за одинадцять місяців 1928 р. було зареєстровано 305 випадків терору проти представників влади і радянських активістів, то за цей же період 1929 р. ця цифра зросла до 1120<sup>18</sup>. Однак все це поки що не виходило за рамки поодиноких спорадичних виступів, які режим жорстко переслідував.

Небезпека подібних дій селян полягала не стільки в них самих, скільки в тому резонансі, який вони мали в суспільстві. Насамперед це торкалося настроїв робітників та червоноармійців.

В кінці 20-х рр. по країні прокотилася хвиля хвилювань у робітничому середовищі, викликаних зростанням норм виробітку та погіршенням рівня життя, зокрема постачання продовольства. Зростання невдоволення робітників політикою режиму “сприям” зв’язок значної їх частини з селом. Погіршення свого становища робітники відверто тлумачили як наслідок надзвичайних заходів режиму в ході хлібозаготівель. Робітники використовували першу-ліпшу можливість, перш за все різноманітні збори, що провадилися режимом, для проголошення своїх вимог. Одне з перших місць серед них займали питання забезпечення продовольством. В своїх доповідних записках в ЦК КП(б)У відповідальні працівники неодноразово відмічали, що збори на будь-яку тему неодмінно зводяться до питання про хліб. У виступах, запитах, запитаннях робітників все частіше лунала теза: “хліб у селян забирають, а робітники з голоду мруть”<sup>19</sup>. Особливий протест у робітників викликав експорт хліба, що продовжувався.

Однак найбільш небезпечним для режиму було поступове проникнення селянського невдоволення і в армію. Цьому сприяли листи, які селяни-червоноармійці отримували з дому, а також розповіді тих, хто повертався з відпусток, про становище на селі. Звертають на себе увагу випадки пошуку захисту у червоноармійців і військових частин: “куркулі” села Груздівка Зінов’ївської округи надіслали делегацію в один із полків Сиваської дивізії, прохаючи у них захисту. Звичайно, як того і треба чекати – делегація в казарми не була допущена<sup>20</sup>.

І хоча більшість селян-червоноармійців вбачала в подіях, що відбувалися на селі, лише свавілля з боку місцевих партійно-державних працівників, частина з них все-таки починала розуміти дійсну суть речей, розуміти, що села наближується до збройного



повстання, придушувати яке, як і на початку 20-х рр., пошлють армію.

Починаючи з кінця 1927 р. інформаційні зведення ДПУ і особих відділів все частіше починають фіксувати випадки розмов серед червоноармійців з приводу можливих подальших подій і позиції, яку вони мають зайняти. В найбільш узагальненій формі вони зводилися до думки: “Незабаром повинно відбутися повсюдне повстання. Нас пошлють на придушення, але ми не підемо. Комуністи бажають придушити повстання, але це їм не вдасться”<sup>21</sup>. Поступово ці розмови поміж собою переростали в більш активні форми прояву невдоволення. Так, в Тирасполі червоноармієць місцевого гарнізону підійшов до черги, яка стояла за хлібом, і почав агітувати: “Все це відбувається з вини радянської влади. Треба щоб населення не боялося Червоної армії та виступало, так як у випадку виступу вона стане на бік населення”<sup>22</sup>.

За таких обставин селянське невдоволення, яке постійно йшло по висхідній, наприкінці 1929 р. переросло в збройні виступи. На жаль, змалювати повну картину того, що відбувалося в українському селі взимку 1929/30 р. до цього часу немає можливості, оскільки в розпорядженні вчених маються лише уривчасті відомості, з яких складно скласти загальну картину селянських повстань. За підрахунками ДПУ, за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося понад 1700 масових виступів, з яких 15 було кваліфіковано як збройні повстання. Організовані повстанські загони діяли в Бердичівській, Харківській, Роменській, Тульчинській, Шепетівській округах. С.Орджонікідзе, який перебував в той час в Україні зазначив у своїх записах “...в трех округах: Тульчинском, Шепетовском и Могилевском – настоящее восстание крестьян. Восстание подавлено вооруженной силой, пустив в ход пулеметы и в некоторых местах пушки. Убитых и расстрелянных – 100, раненых несколько сотен. Это районы с преобладающим бедняцким населением. В других районах (Коростенском, Винницком, Криворожском, Харьковском, Мелитопольском) такие же бунты. Причины: скоропалительная коллективизация, погоня за процентами, обобществление коров, зверский режим при сборе семян, Издевательство над религией и церковью. Обыски, снятие крыш, полов, печей и т.д....”<sup>23</sup>

Так, відомо, що озброєний загін селян чисельністю до 200 чоловік діяв в Антонінському районі Шепетівського округу. В Червоноповстанському районі на Одещині сформувалися

повстанські загони, в яких одночасно приймали участь і червоні, і антирадянські партизани часів громадянської війни. Вони змогли навіть тимчасово установити свою владу в селях району — Яські, Троїцьке, Градениці<sup>24</sup>. Однак це повстання було швидко й жорстко придушене. 12 березня почалися значні заворушення в окремих селах Хортицького району Запорізької округи. Селяни висували вимоги ліквідувати колгоспи та повернути усупільнене майно. Люди перешкоджали здійснювати розкуркулення. З довколишніх сіл прибували делегації для обговорення подальших дій. У с. Федорівці Запорізького району в кімнаті сільради було виявлено листівку такого змісту: “Нам не треба СОЗу (колгоспу – авт.), а дайте нам волю і свободу, війни ми ждемо, бо цей СОЗ последню кров п’є... Ой Совет горить-розгорається, ніхто не потуше, прийде батько Махно, комуну подуше”<sup>25</sup>.

Особливий розмах селянські хвилювання набули на Поділлі. Вони становили найбільшу небезпеку для режиму, оскільки серед селян прикордонної смуги існувала специфічна форма протесту проти насильницьких дій влади — перехід кордону. Ці селяни в свою чергу, ставали джерелом реальної інформації про події, що відбувалися на території УСРР, що було дуже небажано для режиму, який ретельно створював собі імідж виразника інтересів робітників і селян. За неповними даними за перше півріччя 1932 р. з прикордонних районів УСРР емігрувало 745 селян, а ще 1130 чол. було затримано при подібній спробі<sup>26</sup>.

Усього в кінці зими – навесні 1930 р. масовими селянськими хвилюваннями було охоплено 16 округів України, серед них всі 11 прикордонних: Шепетівський, Бердичівський, Волинський, Коростенський, Тульчинський, Могилів-Подільський, Кам’янець-Подільський, Проскурівський, Вінницький, Одеський<sup>27</sup> та Молдавська АСРР. Селяни виступали під гаслами: “Нам не потрібна радянська влада, яка грабує селян”, “Геть комуністів, які ведуть країну до погибелі”, “Замінити сільради старостами”. Наприклад, в с. Іршики Старокостянтинівського району селяни, виступили під гаслом: “Нам такої радянської влади не треба. Це не влада, а бандити, Вона нас пограбувала і забрала все”<sup>28</sup>. Повсталі розганяли сільради, озброювалися, виставляли пікети, копали навколо сіл окопи, посилали до сусідніх сіл за допомогою або для спільних дій.

Найбільш запеклі сутички між селянами та урядовими структурами спостерігалися в Тульчинському, Могилів-Подільському та Вінницькому округах. Тут селянськими заворушеннями була

охоплена територія 343 сілрад, радянська влада була ліквідована в 73 селях, ДПУ зафіксувало 81 збройний виступ селян<sup>29</sup>. В Шепетівському окрузі в зіткненнях з населенням було вбито 15 представників влади, поранено 32 та побито 280 чоловік. Повсталі втратили вбитими та пораненими 49 чоловік, 104 чоловіка було побито та більш ніж 2 тис. арештовано<sup>30</sup>. Майже одночасно почалися хвилювання в Бердичівському окрузі, які були придушені тільки в квітні. На придушення повстання селян с. Михайлівка Дунаєвецького району влада змушена була кинути полк кінноти й артиллєрію. Після “встановлення” порядку було заарештовано всіх чоловіків віком понад 15 років. З них 300 осіб, а також 50 жінок було відправлено до концтаборів<sup>31</sup>.

Усього, за неповними даними, в селянських повстаннях та заворушеннях в Україні на початку 30-х рр. прийняло участь понад 40 тис. чоловік<sup>32</sup>. Загалом небезпека подій в українському селі взимку – навесні 1930 р. підтверджується (підкреслюється) тим фактом, що відповідно зведенню ОДПУ СРСР Україна була віднесена до групи “особливо уражених” регіонів за кількістю виступів проти колгоспів<sup>33</sup>.

Перед партійно-державною верхівкою країни знову замаячила загроза нової громадянської війни. За цих умов вона змушена була визнати ситуацію в країні надзвичайною. Намагаючись хоч якось збити хвилю селянських виступів, влада з одного боку тимчасово зменшила тиск на селянство, особливо в прикордонних районах, а з іншого - вжила нагальних заходів з метою придушення селянських хвилювань. Зокрема, на Поділля (один з районів найбільш масового селянського руху) був посланий голова ДПУ України В.Балицький. В його розпорядження, окрім частин НКВС, надавались значні сили регулярної армії.

Селянський збройний рух кінця 20-х рр. так і не набув того розмаху, яким він відзначався на початку цього десятиріччя. Перш за все це було зумовлено змінами, які відбулися на селі за цей час. Протистояння різних верств селян, яке майстерно підтримувалося режимом, не зникло навіть під загрозою знищення самого селянства. Більш того, в деяких місцевостях, де протистояння між селянами були найбільш гострими, біднота та наймити ставали прямими поборниками режиму, виказуючи тих, хто приймав участь у заворушеннях. Позиції влади на селі також були набагато міцнішими ніж на початку 20-х рр., що давало їй можливість більш рішуче й послідовно провадити свою політику.

Ще одним фактором, що перешкодив розмаху збройного опору селян, можна вважати завбачливі дії режиму, який завжди відносився до селянства з деякою недовірою. До них перш за все слід віднести майже поголовне роззброєння селян, яке послідовно провадилося на протязі усіх 20-х років. За цей час у селян була не тільки вилучені уся зброя, накопичена ними за роки громадянської війни, а й зброя, яка традиційно мала на селі: мисливська, зброя лісників тощо. Це призвело до того, що в разі прямих збройних сутичок добре озброєним армійським частинам протистояли майже беззбройні селяни, озброєння яких в переважній більшості складалося з кіс, вил та цепів. Це кінець кінцем і зумовило швидке придушення селянського збройного руху кінця 20-х — початку 30-х рр.

Придушення збройних виступів зими 1930 р. зовсім не означало припинення виступів селян. Як свідчить доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР Карлсона до ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1930 р. восени відбулися масові заворушення на ґрунті хлібозаготівель. Він вказує, що за період з 5 по 15 жовтня відбулося 26 масових виступів, що охопили 22 населених пункти в 20 районах. У них брало участь 3400 осіб<sup>34</sup>. Вже наприкінці 1931 - на початку 1932 р. органи держбезпеки знов констатували, що по кількості масових виступів Україна продовжує займати перше місце — 923 масових виступи з 1630 по Союзу<sup>35</sup>. За цей же час ОДПУ було виявлено 118 “контрреволюційних організацій” загальною чисельністю 2,5 тис. чоловік. Більшість з них мали повстанський характер<sup>36</sup>.

В масі спонтанних поривань і закликів до збройної боротьби з режимом виділяється своєю організованістю, складом, керівництвом і інтелектом організація “Союз визволення України”, очолювана колишнім петлюрівським офіцером К.С. Саваринським. В “Меморандумі” начальника ДПУ УСРР Балицького, надісланого Кагановичу, повідомлялось, що на території Воронівського району, Вінницької округи організація “Союз визволення України” готувала “збройний виступ проти Радянської влади під лозунгом боротьби за УНР”. Організація охоплювала кілька сіл району: Волеводівку, Війтівці, Плоска Дубина, Арсенівські хутори, Ганщину і інші. До її складу входило більше 30 осіб. Згідно розробленого плану, 25 повстанців організації мали захопити в економії цукрозаводу коней. Звідти кінними повстанськими загонами зробити напад на кілька радянських відділів міліції, там озброїтись і поповнити загін з числа арештованих. “Саваринський

передбачав здійснити вдень наліт на районні радянські і партійні установи і розгромити їх, роздобути грошей і відкрито виступити перед населенням з закликком до повстання, як шляхом успішної агітації, так і через розповсюдження серед населення спеціальної відозви." Повстанці розраховували поповнити власні сили з числа невдоволеного населення і територіальних військових частин, при допомозі останніх планувалося захоплювати окружні центри. "Кінцева мета повсталих — повалення Радянської влади і встановлення влади УНР, — визначалось в "Меморандумі."

Агентурі радянських спецслужб вдалося визначити час і місце виступу, і за годину до початку операції "зняли всіх повстанців". Органами ДПУ було арештовано 23 членів організації та п'ять постачальників зброї для повстанців.

Під час арешту атамана Саваринського Кіндрата при ньому був револьвер "Кольт", 5 топографічних карт, рукопис відозви "Союз визволення України".

"Таким чином, — підсумовував голова ДПУ УСРР Балицький, — виникнення Воронцівської повстанської організації є результатом діяльності петлюрівця Саваринського — виразника сьогоднішньої озлобленості куркульства, що зростає на ґрунті і проведенні останніх кампаній на селі. (курсив наш)"

Відозва "Союзу визволення України" пронизана ідеєю непокори більшовицькому режиму, в якому повстанці вбачали повернення до кріпосного права, "яке давно забуте нашими предками". Позбутися "більшовицького ярма", голоду і "кріпосного права" можливо лише за умови збройної боротьби з режимом: "Хто не хоче гинути з голоду, тягти більшовицьке ярмо і обробляти кріпосне право — до зброї!" Відозва заперечувала несправедливі і нереальні податки на селі: "Більшовики дійшли вже до такого нахабства, що зумисне пограбувавши весь наш хліб, змушують голодувати, придумують різноманітні непосильні податки, обкладають все те, що є і чого немає, самі ж, окрім шкіродерства нічого не роблять, а тільки п'ють і гуляють". Шлях до свободи вбачали у збройній боротьбі: "Скинемо більшовицьке ярмо і заведемо дійсну республіку Рад, де кожен буде вільним і буде працювати на себе." Вільна торгівля для селянина — умова правильної його життєдіяльності, а тому: "Вільна торгівля, вільна праця, — все для кожного, за його здібностями. Земля — селянам, без кріпосного права!"<sup>37</sup>.

Організація "Союз визволення України" виникла в першій половині 1928 року у відповідь на зміну курсу більшовицького

режиму на селі, запровадження надзвичайних заходів, що розпочиналися примусовими хлібозаготівлями. До складу організації входили селяни-власники, колишні повстанці часів “воєнного комунізму”, офіцер петлюрівської армії.

З’явившись на ґрунті загального невдоволення села, викликаного надзвичайними заходами, підсилившись незнищеними підголосками петлюрівщини, організація “Союз визволення України” стає однією з перших організованих формувань в загальному опорі українського села насильницьким хлібозаготівлям, примусовій колективізації та розкуркуленню.

Можна по різному оцінювати наявність, розмах та діяльність цих організацій. Однак на нашу думку беззаперечне одне: вони існували, хоча можливо не з тим розмахом та не з тими задумами що їм приписували чекісти, і їх існування свідчило що селянство все більше починало усвідомлювати необхідність організаційного об’єднання.

До антирежимного спротиву селян можна віднести й спроби вести агітацію. І по цій формі спротиву, за свідченням ОДПУ, Україна займала перше місце. Основна кількість листівок, як відзначалося в секретно-оперативних зведеннях, за своїм змістом була повстанською (48%) та антиколгоспною.

Своєрідною формою пасивного спротиву селян політиці колективізації можна вважати й виходи з колгоспів. Тимчасове зменшення тиску, яке відбулося після опублікування статті Й.Сталіна “Запаморочення від успіхів” викликало негайний та масовий вихід селян з колгоспів. Відразу дозволом на вихід скористалася майже половина селян. Восени 1930 р. в колгоспах залишилося менше третини селянських господарств<sup>38</sup>. Цей “антиколгоспний рух” (за висловом ОДПУ) тривав досить довго. Так, після якщо за червень 1932 р. було подано 14055 заяв про вихід з колгоспів, а за першу декаду липня вже 13743 заяв<sup>39</sup>.

Таким чином, можна констатувати, що на початку 30-х рр. невдоволення селян продовжувало йти по висхідній. Майже в кожному зведенні ОДПУ про становище на селі влітку 1931 р. говорилося про погіршення політичних настроїв. Продовжувалися фіксуватися чисельні випадки відмов від роботи цілих груп. Ці донесення (документи) все більше походили на оперативні зведення з районів охоплених загальною громадянською непокорю.

Саме загроза громадянської війни обумовила для режиму необхідність терміново “провчити” селян, що вилилося в ту

жорстку, майже людиноненависницьку політику, яку режим почав проводити в Україні. Мається на увазі свідомо влаштований голодомор початку 30-х рр. Режим добре пам'ятав, що саме голод зумовив швидке згасання повстанського руху селян початку 20-х рр.

Хвиля масових репресій у період хлібозаготівель, драконівський закон "Про три колоски" (від 7 серпня 1932 р.), голод небачений по масштабах і наслідкам привели до тому, що активний опір селян було зломлено. Селянський рух у районах охоплених голодом, усі більш набував характеру пасивного опору (псування майна, відмова від роботи).

<sup>1</sup> Ленін В.І. ПЗТ, т.43, с.203.

<sup>2</sup> Сталін Й.В. Твори. – М.,1949. – Т.11. – С.4.

<sup>3</sup> Сталін Й.В. Твори. – Т.12. – С.86.

<sup>4</sup> Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". К.,1990. – С.59-60.

<sup>5</sup> Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип.ІІ. – Х.,1930. – С.92.

<sup>6</sup> Сдвиги в сільском хозяйстве СССР между X и XI партийными съездами. Статистические сведения по сільскому хозяйству за 1927 – 1930 гг. – М.-Л.,1931. – С.13 – 14.

<sup>7</sup> Державний архів Російської Федерації. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.56.

<sup>8</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО). — ф.1, оп.16, спр.6, арк.51-52.

<sup>9</sup> ЦДАГО, ф1, оп.20, спр2648, арк.10.

<sup>10</sup> ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.2643, арк.10об, 11.

<sup>11</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр2751, арк.64.

<sup>12</sup> ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.2751, арк.29.

<sup>13</sup> Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Т. 1. Май 1927- ноябрь 1929 гг. / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виоллы – М.: РОССПЭН, 1999. — С.195-196.

<sup>14</sup> ЦДАГО. — Ф.1. – Оп.20. – Спр.3018. – Арк.62

<sup>15</sup> Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Т. 1. – С.743; ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2989.— Арк.247.

<sup>16</sup> Там же. — Ф.1. - Оп.20. – Спр.2990. – Арк.1

<sup>17</sup> Там же. — Ф.1. – Оп.20. – Спр.2987. – Арк.1

<sup>18</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.2751, арк.45; Свободная мысль. - 1992. - № 9. - с.71.

<sup>19</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.2643, арк.30об.

<sup>20</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы В 4-х т./ Т.2. 1923 - 1929/ Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: "РОССПЭН", 2000. — С.991.

- 
- <sup>21</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.29, спр.2751, арк.33.
- <sup>22</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.2751, арк.33.
- <sup>23</sup> Цит.: А.Зінченко. "Тех, хто не запишеться в СОЗ, заберем, вивезем на Чорне море, посадим в баржи и потопим" // [www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm](http://www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm)
- <sup>24</sup> Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - С.110-111.
- <sup>25</sup> А.Зінченко. "Тех, хто не запишеться в СОЗ, заберем, вивезем на Чорне море, посадим в баржи и потопим" // [www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm](http://www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm)
- <sup>26</sup> Трагедия советской деревни... — т.3, стор.421
- <sup>27</sup> ЦДАГО.ф.1, оп.20, спр.3195, арк.12.
- <sup>28</sup> ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.3195, арк.1-12.
- <sup>29</sup> Свободная мысль. - 1992 - № 9. - С.74.
- <sup>30</sup> Там же. - С.73.
- <sup>31</sup> Вінниченко І. Україна 1920 - 1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.,1994. - С.22.
- <sup>32</sup> Р.Конквест. Жнива скорботи. - К.,1993. - С.174.
- <sup>33</sup> Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.,2003. – С.371.
- <sup>34</sup> А.Зінченко. "Тех, хто не запишеться в СОЗ, заберем, вивезем на Чорне море, посадим в баржи и потопим" // [www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm](http://www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm)
- <sup>35</sup> Трагедия советской деревни... — Т.3. – С.445.
- <sup>36</sup> Там же. — С.421.
- <sup>37</sup> ЦДАГО – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2800. – Арк. – 232
- <sup>38</sup> Голод 1932 – 1933 років в Україні. – С.377.
- <sup>39</sup> Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.439.